

УДК 159.922

Смульсон Марина Лазарівна, академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувачка лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України,
м. Київ, Україна

e-mail: nitelabor@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-9563-3390>

Мещеряков Дмитро Сергійович, кандидат психологічних наук, молодший науковий співробітник лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України,

м. Київ, Україна

e-mail: meoldom@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-6831-8654>

СУБ'ЄКТ І СУБ'ЄКТНІСТЬ У ЗАРУБІЖНІЙ ПСИХОЛОГІЇ: НЮАНСИ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТА ПЕРЕКЛАДУ

Анотація

Статтю присвячено порівняльному термінологічному аналізу підходів до наукового розгляду понять суб'єкт і суб'єктність у вітчизняній і зарубіжній психології, авторському тлумаченню цих понять, визначенню шляхів їх перекладу на англійську мову, а також зворотнього перекладу відповідних термінів. Проаналізовано основні концепції суб'єктності в українській (В.А.Роменець, В.О.Татенко) і російській (С.Л.Рубінштейн, А.В.Брушлінський, К.О.Абульханова) психології, зв'язок повноцінної суб'єктності з інтелігентністю за О.Ф.Лосевим як намаганням перетворити недосконалість життя. Розглянуто поняття

суб'єктно-розвивальної парадигми, суб'єктогенезу, респонсивності суб'єкта як відгуку на заклик до соціокультурного розвитку.

Показано, що в зарубіжному науково-психологічному дискурсі широко використовуються терміни *agent* і *agency*, які часто перекладають українською як суб'єкт та суб'єктність, а інколи – і як суб'єктну активність (зворотній переклад виглядає відповідно). Обґрунтовано критичне ставлення авторів до таких варіантів перекладу цих термінів, і запропоновано інші варіанти перекладу, які вже широко використовуються в сучасній науці, а саме *subject* – суб'єкт, *subjectness* – суб'єктність, *subjectness activity* – суб'єктна активність. Розглянуто становлення термінів “*subject*” і “*subjectness*” в зарубіжному науковому дискурсі.

Запропоновано авторське розуміння суб'єкта як носія ментальної моделі світу, і відповідне тлумачення суб'єктності.

Ключові слова: суб'єкт, суб'єктність, суб'єктна активність, агент, агентність (*agency*), переклад, ментальна модель світу.

Smulson Maryna Lazarivna, Academician NAES of Ukraine, Doctor of psychological sciences, Professor, Head of Department of Modern Information Technologies of Education of G.S. Kostiuk Institute of Psychology of NAES of Ukraine, Kyiv

Mescheryakov Dmytro Sergiyovich, PhD in Psychology, Junior researcher of the Department of Modern Information Technologies of Education of G.S. Kostiuk Institute of Psychology of NAES of Ukraine, Kyiv

**SUBJECT AND SUBJECTNESS IN FOREIGN PSYCHOLOGY:
NUANCES OF TERMINOLOGY AND TRANSLATION**

Abstract

The article is devoted to the comparative terminological analysis of approaches to scientific review of concepts “subject” and “subjectness” in Ukrainian and foreign psychology, the author's interpretation of these concepts, defining how they translate into English, and reverse translation of relevant terms. The basic concepts of subjectness in Ukrainian (V.A. Romenets, V.O. Tatenko) and Russian (S.L. Rubinstein, A.V. Brushlinsky, K.O. Abulkhanova) psychology, the connection of a full-fledged subjectness with intelligence according to O.F. Losev, as an attempt to transform the imperfections of life are analyzed. The terms of subject-development paradigm, subjectogenesis, responsiveness of the subject as a response to the call for socio-cultural development are considered.

It is shown that the terms “agent” and “agency” are widely used in foreign scientific and psychological discourse, which are often translated into Ukrainian as “subject” and “subjectness”, and sometimes as “subjectness activity” (the reverse translation looks accordingly). The authors' critical attitude to such variants of translation of these terms is substantiated, and other variants of translation which are already widely used in modern science are offered, namely “subject” – “суб’єкт”, “subjectness” – “суб’єктність”, “subjectness activity” - “суб’єктна активність”. The formation of the terms "subject" and "subjectness" in foreign scientific discourse is considered.

The author's understanding of the subject as a carrier of the mental model of the world, and the corresponding interpretation of subjectness are offered.

Keywords: *subject, subjectness, subjectness activity, agent, agency, translation, mental model of the world.*

Актуальність. Проблема суб’єктності як самостійності і самодостатності людини, її готовності приймати складні рішення, прогнозувати і передбачати набуває у наш час гарячої актуальності. У сучасному транзитивному світі, світі

невизначеному, з високим рівнем складності і непередбачуваності, повноцінна суб'єктна особистість ефективно виживає й існує - адже свідомо приймає умови життя та в міру своїх можливостей перетворює навколишній простір.

Метою даної статті є порівняльний термінологічний аналіз підходів до наукового розгляду понять *суб'єкт* і *суб'єктність* у вітчизняній і зарубіжній психології, подання авторського тлумачення цих понять, визначення шляхів їх перекладу на англійську мову, а також зворотнього перекладу відповідних термінів.

Виклад основного матеріалу. Більшість сучасних досліджень суб'єкта і суб'єктності орієнтуються в українській психології на підходи В.О.Татенка (Татенко, 2006) і В.А.Роменця (Роменец, 2003), а в російській – на концепцію А.В.Брушлінського (Брушлинский, 1994) та К.О.Абульханової (Абульханова, 2006), витоком якої є погляди С.Л.Рубінштейна. Так, за А.В.Брушлінським, *суб'єкт* – це людина на вищому рівні своєї активності, цілісності (системності), автономності. А.В.Брушлінський пропонує критерії суб'єкта, серед яких виділення себе з довкілля, протиставлення себе дійсності як об'єкту дії та пізнання; формування і конструювання понять, взаємодія з іншими людьми як суб'єктами, і, нарешті, цілісність, єдність, інтегральність діяльності суб'єкта і всіх видів його активності (Брушлинский, 1994).

В.О.Татенко, учень В.О.Роменця, зазначає, що категорія суб'єкта підкреслює природню для людини інтенцію «свободи і незалежності, автономності і суверенності, самодетермінації і самоактуалізації» (Татенко, 2006, с. 381), готовність до вчинку. Поняття *суб'єктність* несе знання про «цілісний онтопсихологічний проєкт буття людини», а також «орієнтує в напрямі пошуку внутрішніх джерел і рушійних сил її розвитку, підкреслює її авторське право, спроможність починати причинний ряд із самої себе і нести персональну відповідальність за вдієне» (Татенко, 2006, с. 318). Бути суб'єктом свого життя для

людини означає, за В.О.Татенком, воліти бути, прагнути і могли бути власне людиною; визначатись у просторі і часі свого буття, творити його нові змісти і форми, здійснювати рефлексію своїх творінь, набувати і нарощувати досвід, проектувати нові форми і змісти буття і цілеспрямовано реалізовувати сутнісний проєкт свого буття як цілого (там само).

Серед новітніх досліджень суб'єктності слід звернути увагу на суб'єктно-розвивальну парадигму і підхід до розробки критеріїв рівня розвитку суб'єктності Н.Т. Селезньової, Л.Н. Дроздової та О.О. Куркотової. Вони пов'язують оптимальність самореалізації особистості як суб'єкта з єдністю ціннісно-часового континууму і самосвідомості. Автори зазначають, що у суб'єктно-розвивальній парадигмі підґрунтя суб'єктності складає свобода реалізації особистості у життєдіяльності ціннісно-сміслового простору, що вже сформувався. Під свободою розуміється інтеграція творчості, відповідальності і смислового простору як ціннісно-часового континууму. Йдеться, отже, про сходження особистості до суб'єкта, який забезпечує унікальність життєвого смислу та індивідуальність його здійснення у виборі мети і стратегії життя (Селезнева и др., 2010).

Досить цікавим є підхід Н.Я.Большунової (Большунова, 2007), яка визначає *суб'єктність* як квінтесенцію індивідуальності, що інтегрує в собі всі рівні існування людини, всі її якості, що і дозволяє суб'єкту бути автором власного життя. До структурних компонентів суб'єкта відноситься так звана респонсивність – під цим поняттям розуміється інтенція людини до міри людського в людині, певний відгук людини на заклик до соціокультурного розвитку, відчуття та переживання цього виклику і здійснення руху, інакше кажучи, суб'єктогенезу (Петровский, 1996). Суб'єктогенезом ці автори називають породження здатності людини до самодетермінації власної активності. Під час процесу суб'єктогенезу досягаються закони світобудови, які стають основою для подальшої організації причинно-

наслідкових зв'язків між світовими процесами, частиною яких є наше власне життя (більш докладно див. Мещеряков, 2017, 2017а, 2019).

Повноцінна суб'єктність відповідає, на нашу думку, розумінню О.Ф.Лосевим інтелігентності, відповідно до якого «інтелігентність – це індивідуальне життя, або функція особистості, яка розуміється як згусток природно-суспільно-історичних відносин, яка ідеологічно живе заради цілей загальнолюдського благоденства, не споглядає, але перетворює недосконалість життя, що владно вимагає від людини потенційного або актуального подвигу для подолання цих недосконалостей» (Лосев, 1988, с. 318). І далі. «Для інтелігентної людини праця є святом вічної молодості і радісного служіння загальнолюдському щастю» (там само). І тому не можна не погодитися з фахівцями, які ставлять категорію суб'єкта на передній план у діалозі психології та людинознавства (Знаков, 2017; Гусельцева, 2018). М.С.Гусельцева визначає наявний етап досліджень категорії суб'єктності як перехід від *методологічно-інтегративного періоду* (вихід проблеми суб'єкта за межі конкретних психологічних підходів тощо) до *трансдисциплінарного* періоду, на якому основна увага приділяється трансформації суб'єктності у зв'язку з глобальними змінами сучасної культури, транзитивністю і підвищенням складності соціокультурної реальності.

Виникає питання, яке місце посідають дослідження суб'єктності у світовій психології і, ширше, у світовому науковому дискурсі? І, зокрема, як перекладається це поняття іншими мовами? Не можна не погодитися з М.С.Гусельцевою, що, задумуючись над проблемою перекладу поняття *суб'єкт*, ми глибше розуміємо ті унікальні смисли і особливості, які ховаються за цим поняттям (Гусельцева, 2018). З іншого боку, труднощі перекладу відповідають, як переконливо доводить відомий фільм з такою самою назвою, труднощам взаєморозуміння, у нашому випадку, наукового.

Розглянемо деякі з відомих нам спроб проаналізувати переклади аналізованих понять. Так, Д.О.Леонтьєв зазначав, що механічний переклад слова *суб'єкт* на основні європейські мови «змінює його зміст на протилежний, тому що англійське слово *subject* у психологічному контексті часто означає «такий, що зазнає впливу (зокрема, досліджуваний)» (Леонтьєв, 2010, с. 137). Однак зазначимо, що це все ж стосується скоріше англійського перекладу, а не всіх основних європейських мов, оскільки французьке *sujet*, за М. Фуко, саме й означає активну людину – діяча, зокрема, таку, яка піклується про себе. М. Фуко пропонує на заміну тематики кризи науки і культури, гуманітарної катастрофи, і, відповідно, смерті суб'єкта, висунути продуктивну проблематизацію суб'єкта. Відповідно, істина для такого суб'єкта стає результатом зміни самого себе. Суб'єкт дійсно «помер» у парадигмі зв'язки «суб'єкт – об'єкт». Тому М.Фуко пропонує розглядати не суб'єкта пізнання, а суб'єкта діяльності. Отже, М.Фуко визначає суб'єкта як точку, в якій людина через діяльність і рефлексію повертається до себе (Фуко, 2007; Давтян, 2014).

У великому дослідженні, присвяченому аналізу імперського досвіду Росії (Еткінд, 2018), аналізовані нами поняття розглядаються у позапсихологічних – соціоісторичному та соціокультурному – контекстах. Автор пише, що «в імперському контексті слово *subject* має одночасно два смисли: «підданий відносно суверена» і «суб'єкт відносно об'єкта». В англійській мові це слово, з похідними від нього *subjectivity* и *subjectness* (підкреслено нами), зберігає двозначність, якої воно не має в інших європейських мовах, включаючи російську. Суб'єктивність, на його думку, «розвивається у зв'язку з суверенітетом, однак набагато перекриває його обсяг і зміст» (Еткінд, 2018, с. 292).

Цікаво, що саме цей надлишок суб'єктивності (суб'єктності?) робить імперські культури такими багатими, з одного боку, і нестабільними, з іншого. О.Еткінд посилається на М. Фуко, який пропонує «попрощатися» з ідеєю

суверенітету як недостатньою для аналізу влади, тому що концепція суб'єктивності більш багата і гнучка.

Зазначимо, що текст книги перекладений з англійської (переклад авторизований). Однак в сучасній українській і російській мовах в контексті історичної психології найчастіше використовується термін «суб'єктність», а не «суб'єктивність», ідеться про соціальні, національні, інші аналогічні утворення як колективних суб'єктів. За А.В.Брушлінським, можна розглядати різні види колективного суб'єкта, і, відповідно, по-різному його *збирати* (див. Проблема сборки субъектов..., 2010). А М.С.Гусельцева слушно зазначає, що й культури відрізняються ступенем своєї суб'єктності і автономності. Так, «народження нації у ході людської історії психологічно означає набуття народом суб'єктності» (Гусельцева, 2018, с. 13).

До речі, ця авторка вважає суб'єкта джерелом самопричинності і саморегуляції, і тому пропонує перекласти поняття *суб'єктність* як *selfness* (самість), однак сама ж заперечує собі, що «енергійності і активності, яка самопороджується, цьому поняттю не вистачає» (Гусельцева, 2018, с. 5). Саме тому вона пропонує для перекладу психологічного поняття *суб'єкт* поєднання і своєрідний синтез декількох термінів західної психології: *selfness* (самість), *actor* (актор, діяч) і *creator* (автор, творець). Однак зрозуміло, що такий варіант, при всій його переконливості, не може бути понятійним, а тільки описовим, таким, що передає систему смислів без їх концептуалізації.

М.В. Богдановіч й М.В. Селезньова (Богданович, 2004; Селезнева, 2015) теж вважають, що для розгляду поняття *суб'єктність* є потреба звернутися до зарубіжних аналогів. Відповідно, М.В. Селезньова розглядає термін *agency* як повний аналог *суб'єктності*, і пропонує саме так здійснювати переклад в обох напрямках. Проаналізуємо нижче її аргументацію.

Ідеться про точку зору, відповідно до якої різниця у розумінні суб'єкта в українській та російській, з одного боку, і англійській психологічній літературі, з іншого, виражається у ставленні до його цілісності: перша орієнтована на пізнання цілісної людини через полісуб'єктність, друга – через розподілену природу суб'єкта за Сартром. Однак М.В.Селезньова (Селезнева, 2015) зазначає, що в дослідженнях онтологічних закономірностей становлення суб'єкта і в західній психології, зокрема, Стерном, показано, що йдеться не про автономію, а про відносини з іншими як виток суб'єктності. Зокрема, суб'єктність новонародженої дитини Стерн пропонує тлумачити як дорефлексивну, екзистенціальну копію суб'єкта, що рефлексує, більше того, як дорефлексивну самосвідомість (Stern, 1985). У такому розгляді з'являється термін «агент, наділений психічним», який використовує також і О.О.Сергієнко, пропонуючи використати всі види взаємодій, доступних немовляті, для розуміння себе та інших як таких агентів (Сергієнко, 2000).

В.І.Панов, зокрема, вважає, що в межах онтологічної парадигми поняття «активність», «діяльність», «суб'єкт» і «суб'єктність» представляють не різні психічні реальності, а різні етапи набуття психікою дійсної форми свого існування. Він називає суб'єктністю «здатність індивіда бути суб'єктом психічної активності у формі тієї або іншої дії або діяльності» (Панов, 2014, с. 220). М.В. Селезньова погоджується з такою точкою зору. При цьому, крім змістовного аналізу поняття *суб'єктність* як такого, що описує *суб'єкта* діяльності, і, відповідно, на її думку, має перекладатися на англійську як *agency*, вона проводить лінгвістичний (семасіологічний) аналіз цих понять та їх зв'язку. Паралельно ця авторка розглядає також і поняття *subjectivity*, що, на нашу думку, може взагалі повністю заплутати ситуацію, адже воно чітко означає *суб'єктивність*, схоже, але аж ніяк не тотожне поняття. М.В.Селезньова розглядає його як таке, що відноситься до самосвідомості і сприйнятливості людини, досить дискусійно стверджуючи, що зарубіжні

психологи виходять на розуміння суб'єктності як людської суб'єктивності (Селезнева, 2015).

Однак повернемося до розгляду терміну *agency*, який, на думку М.В.Селезньової, є неологізмом, з'явився у психологічному лексиконі у 1980-х рр. і як психологічний термін досі відсутній у вітчизняних словниках. Цей термін означає, на думку цієї авторки, одночасно і діяльність, і суб'єктність. Зазначимо принагідно, що психологічне поняття «діяльність» досі теж не знайшло свого адекватного англomовного аналога, адже *activity*, *performance* досить далекі від відтворення смислу складного і певною мірою системоутворювального психологічного поняття «діяльність». Етимологічні пошуки, проведені цією авторкою, свідчать, що слова “activity” та “agency” обидва походять від латинського *agere* (діяти, робити) (Oxford Dictionaries..., 2014). Тому М.В. Селезньова вважає, що на ґрунті загального семантичного компоненту для *agency*, який може бути визначений як «діяти», «в зазорі між взаємодією сигніфікатив виник неологізм *agency* у новому значенні *суб'єктність* для вираження потреби, яка з'явилася у постмодерністський період, позначити здатність людини бути суб'єктом діяльності» (Селезнева, 2015, с. 50).

Авторка статті «Critical Challenges in Cultural-Historical Activity Theory: The Urgency of Agency» Анна Стеценко публікує її англійською мовою у журналі «Культурно-историческая психология» й пропонує перекласти назву як «Критичні проблеми в культурно-історичній теорії діяльності: невідкладність суб'єктності». Її російські колеги, як бачимо, не заперечують проти такого перекладу (Stetsenko, 2020).

Отже, можна констатувати, що в зарубіжному науково-психологічному дискурсі широко використовуються терміни *agent* і *agency*, які часто перекладають як *суб'єкт* та *суб'єктність*, а інколи – і як *суб'єктну активність* (Psychological

agency..., 2008; Martin, & Gillespie 2010; Леонтьев, 2010; Sugarman, & Martin, 2011). В подальшому розгляді ми обґрунтуємо, чому не погоджуємося з таким варіантом перекладу цих термінів, і запропонуємо інші варіанти перекладу, які вже широко використовуються в сучасній науці, а саме *subject* – *суб'єкт*, *subjectness* – *суб'єктність*, *subjectness activity* – *суб'єктна активність*.

Ми вважаємо, що термін *agency* скоріше філософський, він часто пов'язаний з контролем життя, зв'язком раціональності та несвідомої діяльності, що суттєво відрізняється від наведеного вище розуміння суб'єктності та суб'єктної активності. Крім того, цей термін поєднує ключові терміни для детального розуміння феномену суб'єктності - *суб'єктність* та *суб'єктна активність* в одне, тоді як в нашому розумінні - це різні речі (Harre 1979; Bandura, 1982, 1989; Dennett, 1987; Carey, & Spelke, 1994; Leslie, 1994; Gergely, & Jacob, 2012; Guo, Yolles, Fink, & Ples, 2016; Мещеряков, 2019).

З наведеним вище використанням в науковому дискурсі терміну *agency* полемізують і деякі англомовні автори. Северін Фулз, разом з Каєт Хайпел, обґрунтовано критикуючи поширену в археології “теорію речей”, широко використовують психологічні терміни *agency* та *subjectness*, розділяючи їх та наводячи переконливі аргументи та наочні приклади. Як один з таких прикладів наведено об'єкт етнографії, що зосереджений на перетині двох актантів - велосипеда та людського тіла. Така мутантна ідентичність, як велосипед-тіло, є ані «суб'єктом», ані «об'єктом», - а скоріше річчю, яка диференційовано включає аспекти суб'єктності та об'єктності, об'єднуючи якості ідентичності «суб'єкта» та ідентичності «об'єкта» (Fowles, 2007).

Фулз посилається на Альфреда Гелла, зазначаючи, що агентність (*agency*), в тому сенсі, в якому Альфред Гелл описує це поняття у статті «Мистецтво та Агентність», розглядає актантів в якості агентів, оскільки агент - це той, хто

«змушує події відбуватися». Для Гелла агентність пов'язана з причинно-наслідковим зв'язком за допомогою інтенціональності. Інакше кажучи, речі (події) спричинені наміром, який лежить в основі того, що відбувається, а не фізикою чи загальними законами фізичного (Gell, 1998; Fowles, 2007).

Фоулз і Гелл не погоджуються з тим, що агентність (*agency*) часто розуміють як стан саме людини, але не речей (в широкому смислі слова). Основний аргумент тут – те, що інші речі, тобто не люди, не можуть мати свободи волі, оскільки вони, зрозуміло, не мають однакових з людиною пізнавальних процесів або рівня свідомості. Проте ця відмінність, на думку цих авторів, стає не такою очевидною, якщо врахувати інші живі форми, тобто тваринні, рослинні чи, скажімо, віруси, і, нарешті, ті форми, які є неживими, тобто - об'єкти. Це погіршення очевидності відбувається через поняття «під контролем» і «поза контролем» щодо людини. "Влада над", яку може здійснювати людина, обмежується тим, що "контролюється" людиною. Щось робить у світі щось, незалежно від залучених агентів-людей. Слід пам'ятати, що ще до того, як людська форма стала актантом на Землі, речі робили речі і на землі, і зовнішні для землі. Діяння - це спосіб спричинити щось, а отже, речі, як актанти, теж є агентами (Fowles, 2007).

Виходить, що агентність - це явна активність, помітна дія, яку ми бачимо, відчуваємо і розуміємо, і визнаємо як щось вольове чи мобільне. Однак це все одно обмежує розуміння цього поняття, оскільки агенти (актанти) можуть мати свободу дії, яка не сприймається почуттями, а навпаки, розпізнається через реакцію на її дію. Інакше кажучи, гора, яка не рухається, змушує речі, які стикаються з нею, діяти інакше через свою агентність. Агентність - це не тільки ефект актанта, який спричиняє дію (подію), агентність вимагає також наявності іншого актанта, з яким має взаємодіяти. Жоден актант не може мати агентність у вакуумі (Fowles, 2007). Отже, головний висновок Фоулза - агентність може розпізнаватися через реакцію

на неї, що, з одного боку, неправомірно розширює це поняття, а, з іншого, звужує. Однак в обох випадках можна побачити тільки деякі перетини поняття *агентність* (*agency*) з поняттям *суб'єктність*.

Ми вважаємо, що тлумачення суб'єкта як «агента діяльності», на якому ґрунтується термін *agency*, не є достатнім для визначення понять *суб'єкт* і *суб'єктність*. Як і багато інших фахівців, ми розуміємо ці поняття значно ширше і глибше. Для прикладу можна запропонувати визначення М.Епштейна «Суб'єктність – це зворотній зв'язок розуму з самим собою, здатність мати внутрішній світ, який сам визначає власне наповнення» (Епштейн, 2019). Більш широкими є також визначення М.Фуко (Фуко, 2007, Давтян, 2014), В.А.Петровського (Петровский, 1996), Н.Я.Большунової (Большунова, 2007), А.В.Брушлінського (Брушлинский, 1994), М.О.Щукіної (Щукина, 2018), яка, так само, як і ми (Смульсон, 2013), пов'язує суб'єктність з саморозвитком, В.О.Татенка (2006) тощо.

Наш підхід до суб'єктності ґрунтується на розгляді суб'єкта як носія ментальної моделі світу (Смульсон, 2009; Мещеряков, 2017а). Це, на нашу думку, вирішує вищезазначену проблему тлумачення агентності в якості суб'єктності, коли і немовля, і навіть умовна гора можуть виступати суб'єктом діяльності:). Ментальна модель світу фіксує найпринциповіший момент в аналізі суб'єктності – унікальність і неповторність активного дієздатного суб'єкта, творця власного буття в усьому його різноманітті, оскільки формується в результаті інтелектуальної обробки (зокрема, відображення, усвідомлення, закарбування та інтерпретації) особистісного досвіду людини, який вона отримує упродовж життя. Ментальні моделі світу фіксують зміст і рівень розуміння людиною себе, інших та довкілля, вони тісно пов'язані зі знаннями та переконаннями. Серйозне перетворення системи

ментальних моделей ми тлумачимо як психологічний механізм розвитку і саморозвитку суб'єктності.

Провідні напрями побудови ментальної моделі світу суб'єкта відбивають смисл його життя (стрижень ментальної моделі), її ціннісно-орієнтувальну основу, просторово-часові (хронотопні) координати ментальної моделі і, нарешті, проблему значущого іншого як діалогову (децентраційну) підструктуру ментальної моделі. Відповідно, реінтерпретація і перетворення ментальної моделі як психологічні механізми становлення суб'єктності працюють по трьом основним напрямам: смисл життя, хронотоп, значущий інший. Суб'єктність (*subjectness*) як набуття самостійності, унікальності і самодостатності дорослою людиною, готовності приймати складні рішення і діяти тощо ми тлумачимо також і як критерій особистісної зрілості. (Див. більш докладно: Смульсон, Лотоцька, Назар, Дітюк, & Коваленко-Кобилянська, 2015; Мещеряков, 2019; 2020; Смульсон, Дітюк, Коваленко-Кобилянська, Мещеряков, & Назар, 2018; Mescheryakov, 2019; Мещеряков, & Назар, 2020; Назар, 2020; Смульсон, Мещеряков, & Назар, 2020).

Становлення термінів “subject” і “subjectness” в історичному філософсько-лінгвістичному дискурсі розкрито в «Dictionary of Untranslatables» в статті «Subject» (Cassin, Apter, Lezra, & Wood; 2014, с. 1069-1090). Показано, зокрема, як трансформувалися та набували нових сенсів французькі слова «sujet» (суб'єкт), та «subjectité» (subjectness) – і стали, врешті рещт, всім відомими суб'єктністю (subjectness), суб'єктивністю (subjectivity) та підкоренням, залежністю (subjection). В статті словника детально розглянуто більшість з вагомих філософських підходів до тлумачення та значення суб'єктності, і що важливо для нас – постійно використовується термін «subjectness». Однак, на думку авторів, філософська антропологія в англійській мові специфічно організована навколо таких понять, як "person", "self" та "agent", але не "subject". В той же час, французький термін

"subject" в ній безумовно присутній, на відміну від парадигми *sujétion/subjectivation*, яка зараз транспонується та асимілюється, і згодом може бути розвинена в англійській мові також.

Зазначимо, що слово «subjectness» утворено від «subject» за широко відомими законами англійської мови. Так, загальновідомо, що суфікс -ness вживається як: (-ness, n.d.)

1. “appended to adjectives to form nouns meaning "the state of being (the adjective)", "the quality of being (the adjective)", or "the measure of being (the adjective)”.
2. appended to words of other parts of speech to form nouns (often nonce words or terms in philosophy) meaning the state/quality/measure of the idea represented by these words.

Наприклад: *happiness* утворено від *happy* за таким само принципом.

Це означає, що суфікс -ness демонструє належність, наявність певної властивості, а отже, властивість суб’єкта бути суб’єктом логічно перекладати як *subjectness*. В англійських джерелах цей термін доволі широко використовується та однозначно тлумачиться як “суб’єктність”. Наприклад, див. (Jelinek, 1977; Fowles, 2007; Biesta, 2016). Крім того, термін давно описаний в словниках: “subjectness - quality of being subject” (*subjectness*, n.d.). Ще один приклад. За В.А. Петровським (Петровский, 1996), як ми уже вказували вище, суб’єктність розглядається як фундаментальна властивість і здатність суб’єкта бути причиною себе, бути здатним виявляти одночасно спонтанність і відповідальність, що доводить майже ідентичні значення «класичних» визначень терміну в обох мовах. Сам В.А. Петровський перекладає суб’єктність на англійську як *subjectness* (Petrovskiy, 2015).

З усього вищесказаного можна зробити **висновок**, що терміни *subject*, *subjectness*, з одного боку, та *agent*, *agency*, з іншого, – різні за значенням і психологічним наповненням. На нашу думку, терміни *subject*, *subjectnes* мають

подану нижче смислову відповідність українським термінам і мають перекладатися таким чином:

суб'єкт = subject

суб'єктність = subjectness

суб'єктна активність = subjectness activity

Розглядаючи терміни agent та agency, ми вважаємо, що на рівні сучасного наукового дискурсу адекватними є переклади agent – агент, agency – агентність. Що ж стосується перекладу agency = суб'єктність і/або діяльність (і навпаки), то наведена прибічниками такої точки зору аргументація видається нам недостатньо переконливою.

Список використаних джерел

1. Абульханова, К.О. (2006). Методологічне значення категорії суб'єкта для сучасної психології. В.О. Татенко (Ред.). *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії*, 37-51. К.: Либідь.
2. Богданович, Н.В. (2004). *Субъект как категория отечественной психологии*: Дисс. ... канд. психол. наук. М. 218 с.
3. Большунова, Н.Я. (2007). *Условия и средства развития субъектности: диссертация ... доктора психологических наук : 19.00.01*. ГОУВПО "Новосибирский государственный педагогический университет".
4. Брушлинский, А.В. (1994). *Проблемы психологии субъекта*. М. 320 с.
5. Гусельцева, М.С. (2018). Рождение субъективности из духа человекознания. *Вопросы психологии, № 1*, 3–15.
6. Давтян, В.С. (2014). Философия как осуществление заботы о самом себе: убеждающая сила текста в работе Мишеля Фуко "Герменевтика субъекта".

Современные научные исследования и инновации, № 2. Retrieved from <https://qimax.ru/germenevtika-subekta-fuko-kratkoe-soderzhanie-chitaya-m-fuko-germenevtika/>

7. Знаков, В.В. (2017). Новый этап развития психологических исследований субъекта. *Вопросы психологии*, №2, 3–16.

8. Леонтьев, Д.А. (2010). Что дает психологии понятие субъекта: субъектность как измерение личности. *Эпистемология & философия науки*, Т. XXV, № 3, 136—153.

9. Лосев, А.Ф. (1988). *Дерзание духа*. М. : Политиздат. 366 с.

10. Мещеряков, Д.С. & Назар М.М. (2020). *Чинники ефективності групової навчально-психологічної роботи у мережі інтернет для розвитку суб'єктності*. Досвід особистості: теорія і практика. Збірник матеріалів ІХ Міжнародної науково-практичної конференції (27-28 лютого 2020 р., м. Ніжин). Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя. С. 154-156.

11. Мещеряков, Д.С. (2017). Сучасні тенденції дослідження суб'єктності. *Технології розвитку інтелекту*, Т.2, 6(17). Retrieved from http://psytir.org.ua/upload/journals/2.6/authors/2017/Mescheryakov_Dmytro_Sergijovych_Suchasni_tendencii_doslidgennya_subjetnosti.pdf

12. Мещеряков, Д.С. (2017а). Теоретичні підходи до проблем суб'єктності та суб'єктної активності. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*, Т.2, вип. 10, 135-154. Київ - Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.

13. Мещеряков, Д.С. (2019). *Розвиток суб'єктної активності дорослих користувачів соціальних мереж*: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. НАПН України, Ін-т психології імені Г.С. Костюка. Київ.

14. Мещеряков, Д.С. (2020). Соцмедіа в умовах карантину: виклики розвитку суб'єктності. *Технології розвитку інтелекту*, Т.4, 2 (27). Retrieved from http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/509
<http://doi.org/10.31108/3.2020.4.2.4>
15. Назар, М.М. (2020). Розвиток суб'єктності засобами дистанційного групового навчання у віртуальному просторі. *Технології розвитку інтелекту*. Т. 4. № 2 (27). 10.31108/3.2020.4.2.6.
16. Панов, В.И. (2014). Экопсихологические предпосылки изучения психической активности. *Изв. Саратов. ун-та. Сер. Акмеология образования. Психология развития*, Т. 3, вып. 3 (11), 214–224.
17. Петровский, В.А. (1996). *Личность в психологии: парадигма субъектности*. Р. н/Д: Феникс. 512 с.
18. Проблема сборки субъектов в постнеклассической науке (2010). В.И. Аршинов, В.Е. Лепский (Ред.). М. : ИФ РАН. 272 с.
19. Роменец, В.А. (2003) *Жизнь и смерть: Постижение разумом и верой*. Киев: Лыбидь. 232 с.
20. Селезнева, М.В. (2015). Сравнительный анализ понятий «субъект» и «субъектность» в зарубежной психологии. *Вестник РУДН, серия Педагогика и психология*, № 2, 47-57.
21. Селезнева, Н.Т., Л.Н. Дроздова, Е.А. Куркотова. (2010). Субъектно-развивающая парадигма: критерии и уровни субъектности. *Современные наукоемкие технологии*, № 10, 153–156.
22. Сергиенко, Е.А. (2000). *Природа субъекта: онтогенетический аспект*. Retrieved from <http://rubinstein-society.ru/cntnt/nauchnie-raboti/sovremennie-issl/sovremennie-issl2/e-a-sergienko.html>

23. Смульсон, М.Л. (2009). Интеллект і ментальні моделі світу. *Наукові записки. Серія "Психологія і педагогіка". Тематичний випуск "Сучасні дослідження когнітивної психології"*, Вип. 12, 38–49. Острого: Вид-во Національного університету "Острого".
24. Смульсон, М.Л. (2013). *Субъектность в старости как фактор саморазвития*. Человек, субъект, личность в современной психологии: Материалы Международной научной конференции, посвященной 80-летию А.В. Брушлинского, 344–346. М.: Институт психологии РАН.
25. Смульсон, М.Л., Дітюк П.П., Коваленко-Кобилянська І.Г., Мещеряков Д.С., & Назар М.М. (2018). *Розвиток суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі: монографія*. Смульсон М.Л. (Ред.). Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України.
26. Смульсон, М.Л., Лотоцька, Ю.М., Назар, М.М., Дітюк, П.П., & Коваленко-Кобилянська, І.Г. (2015). *Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі: монографія*. Смульсон М.Л. (Ред.). Київ: Педагогічна думка.
27. Смульсон, М.Л., Мещеряков Д.С., Назар М.М. (2020). Психологічні засади проєктування інтернет-ресурсів для розвитку суб'єктності дорослих. *Технології розвитку інтелекту*, Т.4, №3(28). Retrieved from http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/530 DOI: <http://doi.org/10.31108/3.2020.4.3.1>
28. Татенко, В.О. (2006). *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії*. В.О. Татенко (Ред.). К.: Либідь.
29. Фуко, М. (2007). *Герменевтика суб'єкта: Курс лекцій, прочитаних в Коллеж де Франс в 1981-1982 учебном году*. Пер. с фр. А.Г. Погоняйло. СПб.: Наука. 677 с.

30. Щукина, М.А. (2018). Эвристичность субъектного подхода в психологических исследованиях саморазвития личности. *Психологический журнал*, № 2, 48 – 57.
31. Эпштейн, М. (2019). наброски к теории всего. *Знание – Сила*, № 3. Retrieved from <https://snob.ru/profile/27356/blog/150845>
32. Эткинд, А. (2018). *Внутренняя колонизация : Имперский опыт России*. М.: Новое литературное обозрение. 448 с.
33. Bandura, A. (1982). Self-efficacy mechanism in human agency. *American Psychologist*, 37(2), 122-147. <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.37.2.122>
34. Bandura, A. (1989). Human agency in social cognitive theory. *American psychologist*, V.44, 1175–1184.
35. Biesta, G. (2016). The Rediscovery of Teaching: On robot vacuum cleaners, non-egological education and the limits of the hermeneutical world view. *Educational Philosophy and Theory*, 48:4, 374-392. 10.1080/00131857.2015.1041442
36. Carey, S., & Spelke, E. (1994). Domain-specific knowledge and conceptual change. L. Hirschfeld & S. Gelman (Eds.), *Mapping the Mind: Domain Specificity in Cognition and Culture*, 169-200. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511752902.008
37. Cassin, B., Apter, E., Lezra, J., & Wood, M. (2014). *Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon*. Princeton University Press, 1344 p.
38. Dennett, D. (1987). *The intentional stance*. Cambridge, Mass.: MIT Press. ISBN 978-0262040938
39. Fowles, Severin. (2007). *A bike-body manifesto*. Retrieved from <http://www.columbia.edu/~sf2220/TT2007/web-content/Pages/kaet2.html>
40. Gell, A. (1998). *Art and Agency: An Anthropological Theory*. Oxford University Press; 1st edition. 271 p.

41. Gergely, G., & Jacob, P. (2012). Reasoning about Instrumental and Communicative Agency in Human Infancy. *Rational Constructivism in Cognitive Development*, Elsevier, 59–94. doi:10.1016/b978-0-12-397919-3.00003-4
42. Guo, K., Yolles, M., Fink, G., & Iles, P. (2016). *The Changing Organization: Agency Theory in a Cross-Cultural Context*. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/9781316544402
43. Harre, R. (1979). *Social being*. Oxford: Blackwell.
44. Jelinek, J. (1977). *Philosophy of Education in Cultural Perspective: Essays Commemorating the Twenty-fifth Anniversary Celebration of the Far Western Philosophy of Education Society*. Far Western Philosophy of Education Society. 540 p.
45. Leslie, A. (1994). ToMM, ToBY, and Agency: Core architecture and domain specificity. L. Hirschfeld & S. Gelman (Eds.). *Mapping the Mind: Domain Specificity in Cognition and Culture*, 119-148. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511752902.006
46. Martin, J., Gillespie, A. (2010). A Neo-Meadian Approach to Human Agency: Relating the Social and the Psychological in the Ontogenesis of Perspective-Coordinating Persons. *Integrative Psychological & Behavioral Science*, Vol. 44, Issue 3, 252–272.
47. Mescheryakov, D.S. (2019). Development of the adults' subjectness activity in Facebook. *Information Technologies and Learning Tools*, T.71, 3, 282-294. Retrieved from <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/2847>
48. -ness. (n.d.). Definitions.net. Retrieved April 23, 2021, from <https://www.definitions.net/definition/-ness>.
49. Oxford Dictionaries. Language matters. (2014). Oxford University Press. Retrieved from <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/activity>.
50. Petrovskiy, V.A. (2015). Subjectness as Possibleness. Psychology. *Journal of Higher School of Economics*, 12(3), 86-130.

51. Psychological agency: theory, practice, and culture (2008). Roger Frie (Ed.). *Massachusetts: A Bradford Book*. The MIT Press. Cambridge. 243 c. Retrieved from <http://library.uc.edu.kh/userfiles/pdf/8.Psychological%20agency.pdf>
52. Stern, D.N. (1985). *The interpersonal world of the infant*. NY: Basic Books.
53. Stetsenko, A. (2020). Critical Challenges in Cultural-Historical Activity Theory: the Urgency of Agency. *Kulturno-istoricheskaya psikhologiya = Cultural-Historical Psychology, Vol. 16, no. 2*, 5—18. <https://doi.org/10.17759/chp.2020160202>
54. subjectness. (n.d.). Definitions.net. Retrieved April 23, 2021, from <https://www.definitions.net/definition/subjectness>.
55. Sugarman, J., & Martin J. (2011). Theorizing Relational Agency: Reactions to Comments. *Journal of Constructivist Psychology, Vol. 24, Issue 4*, 321—323.

References transliterated

1. Abulkhanova, K.O. (2006). Metodolohichne znachennia katehorii subiekta dlia suchasnoi psykholohii. V.O. Tatenko (Red.). *Liudyna. Subiekt. Vchynok: Filosofsko-psykholohichni studii*, 37-51. K.: Lybid.
2. Bohdanovych, N.V. (2004). Sub'jekt kak katehoryia otechestvennoi psykholohyy: Dyss. ... kand. psykhol. nauk. M. 218 s.
3. Bolshunova, N.Ya. (2007). Uslovyia y sredstva razvytyia sub'jektynosti: dyssertatsyia ... doktora psykholohycheskykh nauk : 19.00.01. HOUVPO "Novosybyrskyi hosudarstvennyi pedahohycheskyi unyversytet".
4. Brushlynskyi, A.V. (1994). Problemy psykholohyy sub'ekta. M. 320 s.
5. Huseltseva, M.S. (2018). Rozhdenye sub'ektyvnosti yz dukha chelovekoznaniya. *Voprosy psykholohyy*, # 1, 3—15.
6. Davtian, V.S. (2014). Fylosofyia kak osushchestvlenye zaboty o samom sebe: ubezhdaiushchaia syla teksta v rabote Myshelia Fuko "Hermenevtyka sub'ekta".

Sovremennyye nauchnyye yssledovaniya y ynnovatsyy, # 2. Retrieved from <https://qimax.ru/germenevtika-subekta-fuko-kratkoe-soderzhanie-chitaya-m-fuko-germenevtika/>

7. Znakov, V.V. (2017). Novyyi etap razvytiya psikhologicheskyykh yssledovaniy sub'yekta. Voprosy psikhologii, #2, 3–16.

8. Leontev, D.A. (2010). Chto daet psikhologii poniatye sub'yekta: sub'yektnost kak yzmereniye lychnosti. Epistemologiya & fylosofiya nauky, T. XXV, # 3, 136—153.

9. Losev, A.F. (1988). Derzanye dukha. M. : Polytyzdat. 366 s.

10. Meshcheriakov, D.S. & Nazar M.M. (2020). Chynnyky efektyvnosti hrupovoi navchalno-psikhologichnoi roboty u merezhi internet dlia rozvytku sub'yektnosti. Dosvid osobystosti: teoriia i praktyka. Zbirnyk materialiv IKh Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (27-28 liutoho 2020 r., m. Nizhyn). Nizhyn: NDU im. M. Hoholia. S. 154-156.

11. Meshcheriakov, D.S. (2017). Suchasni tendentsii doslidzhennia sub'yektnosti. Tekhnologii rozvytku intelektu, T.2, 6(17). Retrieved from http://psytir.org.ua/upload/journals/2.6/authors/2017/Mescheryakov_Dmytro_Sergijovych_Suchasni_tendencii_doslidgennya_subjetnosti.pdf

12. Meshcheriakov, D.S. (2017a). Teoretychni pidkhody do problem sub'yektnosti ta sub'yektnoi aktyvnosti. Aktualni problemy psikhologii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psikhologii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy, T.2, vyp. 10, 135-154. Kyiv - Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka.

13. Meshcheriakov, D.S. (2019). Rozvytok sub'yektnoi aktyvnosti doroslykh korystuvachiv sotsialnykh merezh: dys. ... kand. psikhol. nauk: 19.00.07. NAPN Ukrainy, In-t psikhologii imeni H.S. Kostiuka. Kyiv.

14. Meshcheriakov, D.S. (2020). Sotsmedia v umovakh karantynu: vyklyky rozvytku sub'yektnosti. Tekhnologii rozvytku intelektu, T.4, 2 (27). Retrieved from

http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/509

<http://doi.org/10.31108/3.2020.4.2.4>

15. Nazar, M.M. (2020). Rozvytok subiektnosti zasobamy dystantsiinoho hrupovoho navchannia u virtualnomu prostori. Tekhnolohii rozvytku intelektu. T. 4. # 2 (27). 10.31108/3.2020.4.2.6.
16. Panov, V.Y. (2014). Экопсихологические предпосылки изучения психической активности. Yzv. Sarat. un-ta. Ser. Akmeolohyia obrazovanyia. Psykholohyia razvytyia, T. 3, вып. 3 (11), 214–224.
17. Petrovskiy, V.A. (1996). Lychnost v psykholohyy: paradyhma sub'iektnosti. R. n/D: Fenyks. 512 s.
18. Problema sborky sub'iektov v postneklassycheskoi nauke (2010). V.Y. Arshynov, V.E. Lepskiy (Red.). M. : YF RAN. 272 s.
19. Romenets, V.A. (2003) Zhyzn y smert: Postyzhene razumom y veroi. Kyev: Lybyd. 232 s.
20. Selezneva, M.V. (2015). Sravnytelnyy analiz poniaty «sub'iekt» y «sub'iektnost» v zarubezhnoi psykholohyy. Vestnyk RUDN, seryia Pedahohyka y psykholohyia, # 2, 47-57.
21. Selezneva, N.T., L.N. Drozdova, E.A. Kurkotova. (2010). Sub'iektno-razvyvaiushchaia paradyhma: krytery y urovny sub'iektnosti. Sovremennyye naukoemkyye tekhnolohyy, # 10, 153–156.
22. Serhyenko, E.A. (2000). Pryroda sub'ieкта: ontohenetycheskyi aspekt. Retrieved from <http://rubinstein-society.ru/cntnt/nauchnie-raboti/sovremennye-issl/sovremennye-issl2/e-a-sergienko.html>
23. Smulson, M.L. (2009). Intelekt i mentalni modeli svitu. Naukovi zapysky. Seriya “Psykhohyia i pedahohika”. Tematychnyi vypusk “Suchasni doslidzhennia kohnityvnoi psykholohii”, Vyp. 12, 38–49. Ostroh: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu “Ostroh”.

24. Smulson, M.L. (2013). Subʼyektivnost v starosty kak faktor samorazvyytia. Chelovek, subʼyekt, lychnost v sovremennoi psykholohyy: Materyaly Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsyy, posviashchennoi 80-letyiu A.V. Brushlynskoho, 344–346. M.:Ynstytut psykholohyy RAN.
25. Smulson, M.L., Ditiuk P.P., Kovalenko-Kobylianska I.H., Meshcheriakov D.S., & Nazar M.M. (2018). Rozvytok subiektnoi aktyvnosti doroslykh u virtualnomu prostori: monohrafiia. Smulson M.L. (Red.). Kyiv: Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy.
26. Smulson, M.L., Lototska, Yu.M., Nazar, M.M., Ditiuk, P.P., & Kovalenko-Kobylianska, I.H. (2015). Intelktualnyi rozvytok doroslykh u virtualnomu osvithomu prostori: monohrafiia. Smulson M.L. (Red.). Kyiv: Pedahohichna dumka.
27. Smulson, M.L., Meshcheriakov D.S., Nazar M.M. (2020). Psykholohichni zasady proiektuvannia internet-resursiv dlia rozvytku subiektnosti doroslykh. Tekhnolohii rozvytku intelektu, T.4, #3(28). Retrieved from http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/530 DOI: <http://doi.org/10.31108/3.2020.4.3.1>
28. Tatenko, V.O. (2006). Liudyna. Subiekt. Vchynok: Filosofsko-psykholohichni studii. V.O. Tatenko (Red.). K.: Lybid.
29. Fuko, M. (2007). Hermenevtyka subʼyekta : Kurs lektsyi, prochytaennykh v Kollezh de Frans v 1981-1982 uchebnom hodu. Per. s fr. A.H. Pohoniailo. SPb.: Nauka. 677 s.
30. Shchukyna, M.A. (2018). ʼvrystychnost subʼyektnoho podkhoda v psykholohycheskykh yssledovanyiakh samorazvyytia lychnosty. Psykholohycheskyi zhurnal, # 2, 48 – 57.
31. ʼpshtein, M. (2019). Nabrosky k teoryy vseho. Znanye – Syl, # 3. Retrieved from <https://snob.ru/profile/27356/blog/150845>
32. ʼtkynd, A. (2018). Vnutrenniaia kolonyzatsyia : Ymperskyi opyt Rossyy. M.:

Novoe lyteraturnoe obozrenye. 448 s.

33. Bandura, A. (1982). Self-efficacy mechanism in human agency. *American Psychologist*, 37(2), 122-147. <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.37.2.122>
34. Bandura, A. (1989). Human agency in social cognitive theory. *American psychologist*, V.44, 1175–1184.
35. Biesta, G. (2016). The Rediscovery of Teaching: On robot vacuum cleaners, non-egological education and the limits of the hermeneutical world view. *Educational Philosophy and Theory*, 48:4, 374-392. [10.1080/00131857.2015.1041442](https://doi.org/10.1080/00131857.2015.1041442)
36. Carey, S., & Spelke, E. (1994). Domain-specific knowledge and conceptual change. L. Hirschfeld & S. Gelman (Eds.), *Mapping the Mind: Domain Specificity in Cognition and Culture*, 169-200. Cambridge: Cambridge University Press. [doi:10.1017/CBO9780511752902.008](https://doi.org/10.1017/CBO9780511752902.008)
37. Cassin, B., Apter, E., Lezra, J., & Wood, M. (2014). *Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon*. Princeton University Press, 1344 p.
38. Dennett, D. (1987). *The intentional stance*. Cambridge, Mass.: MIT Press. ISBN 978-0262040938
39. Fowles, Severin. (2007). A bike-body manifesto. Retrieved from <http://www.columbia.edu/~sf2220/TT2007/web-content/Pages/kaet2.html>
40. Gell, A. (1998). *Art and Agency: An Anthropological Theory*. Oxford University Press; 1st edition. 271 p.
41. Gergely, G., & Jacob, P. (2012). Reasoning about Instrumental and Communicative Agency in Human Infancy. *Rational Constructivism in Cognitive Development*, Elsevier, 59–94. [doi:10.1016/b978-0-12-397919-3.00003-4](https://doi.org/10.1016/b978-0-12-397919-3.00003-4)
42. Guo, K., Yolles, M., Fink, G., & Iles, P. (2016). *The Changing Organization: Agency Theory in a Cross-Cultural Context*. Cambridge: Cambridge University Press. [doi:10.1017/9781316544402](https://doi.org/10.1017/9781316544402)

43. Harre, R. (1979). *Social being*. Oxford: Blackwell.
44. Jelinek, J. (1977). *Philosophy of Education in Cultural Perspective: Essays Commemorating the Twenty-fifth Anniversary Celebration of the Far Western Philosophy of Education Society*. Far Western Philosophy of Education Society. 540 p.
45. Leslie, A. (1994). ToMM, ToBY, and Agency: Core architecture and domain specificity. L. Hirschfeld & S. Gelman (Eds.). *Mapping the Mind: Domain Specificity in Cognition and Culture*, 119-148. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511752902.006
46. Martin, J., Gillespie, A. (2010). A Neo-Meadian Approach to Human Agency: Relating the Social and the Psychological in the Ontogenesis of Perspective-Coordinating Persons. *Integrative Psychological & Behavioral Science*, Vol. 44, Issue 3, 252–272.
47. Mescheryakov, D.S. (2019). Development of the adults subjectness activity in Facebook. *Information Technologies and Learning Tools*, T.71, 3, 282-294. Retrieved from <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/2847>
48. -ness. (n.d.). *Definitions.net*. Retrieved April 23, 2021, from <https://www.definitions.net/definition/-ness>.
49. Oxford Dictionaries. *Language matters*. (2014). Oxford University Press. Retrieved from <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/activity>.
50. Petrovskiy, V.A. (2015). Subjectness as Possibleness. *Psychology. Journal of Higher School of Economics*, 12(3), 86-130.
51. *Psychological agency: theory, practice, and culture* (2008). Roger Frie (Ed.). Massachusetts: A Bradford Book. The MIT Press. Cambridge. 243 s. Retrieved from <http://library.uc.edu.kh/userfiles/pdf/8.Psychological%20agency.pdf>
52. Stern, D.N. (1985). *The interpersonal world of the infant*. NY: Basic Books.
53. Stetsenko, A. (2020). *Critical Challenges in Cultural-Historical Activity Theory: the Urgency of Agency*. *Kulturno-istoricheskaya psikhologiya = Cultural-Historical*

Psychology, Vol. 16, no. 2, 5—18. <https://doi.org/10.17759/chp.2020160202>

54. subjectness. (n.d.). Definitions.net. Retrieved April 23, 2021, from <https://www.definitions.net/definition/subjectness>.

55. Sugarman, J., & Martin J. (2011). Theorizing Relational Agency: Reactions to Comments. *Journal of Constructivist Psychology*, Vol. 24, Issue 4, 321—323.